

İMAM MÂTÜRÎDÎ'YE GÖRE, HAYATIN AKIŞINDA AKIL VE VAHYİN ROLÜ

THE ROLE OF MIND AND REVELATION IN THE COURSE OF LIFE ACCORDING TO THE İMAM AL-MÂTURİDÎ

Geliş Tarihi: 08.07.2019 Kabul Tarihi: 05.09.2019

@ FİKRET KARAMAN

PROF. DR.

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DEKANI

Orcid.org/0000-0002-5640-2901

fkaraman23@yahoo.com

ÖZ

Mâverâünnehir, Orta Asya'da Özbekistan sınırları içinde bulunan, geçmişten günümüze kadar bilim, medeniyet ve kültürel yönden birikimi olan bir coğrafyadır. Halkın Müslüman olmasından sonra Ebu Hanife'nin öğrencileri tarafından bölgede tevhid inancına dayalı bir ilmi zemin oluşturulmuştur: İmam Mâtürîdî, bu havzada "Ehl-i Sünnet" kelamının iki büyük ekolünden biri olan "Mâtürîdiyye" mezhebinin öncüsü olarak aynı çizgiyi sürdürmüştür.

Bu araştırmada; "İmam Mâtürîdî'ye Göre Hayatın Akışında Akıl ve Vahyin Rolü" ana başlığı altında iki üst başlıktan oluşmaktadır. Birinci başlığın altında, Mâverâünnehir bölgesinin ilim ve kültür havzası, İmam Mâtürîdî'nin ilmi şahsiyeti, akıl, nakil ve duyu gibi bilgi kaynaklarına yer verilmiştir. İkinci başlığın altında ise karşılaşılan zorlukları aşmak, toplumun huzur ve mutluluğuna katkıda bulunmak amacıyla hayatın akışını kolaylaştıracak bazı ilkeler tartışılmıştır. Bu ilkeler şu alt başlıklardan oluşmuştur: Allah'ın Varlığı ve Birliği, İlim Tahsil Etmek, Allah'a Kulluk Etmek, Adalet ve Eşitlik, Kendisinin Dışındaki İnsan Gruplarına iyilik Yapmak, Çalışmak ve Üretmek, Söz ve Sözleşmelere Bağlı Kalmak, İşleri Ehline vermek, Dürüst Davranmak ve İnsanın Daima Allah'a Muhtaç olması gibi konulardır.

Anahtar Kelimeler: İman, Akıl, Vahiy, Duyu, Kelâm.

ABSTRACT

Mawarannahr is a geography in Central Asia within the borders of Uzbekistan, which has accumulated scientific, civilization and cultural aspects from past to present. After the public was introduced with the religion of Islam, the students of Abu Hanifa created a scientific basis based on the belief of monotheism in the region. Imam Maturidi also continued the same line of vision as the pioneer of the Maturidiyyah, which is one of the two great schools of the "Ahl al-Sunnah" on the basis of Hanafi discipline.

The content of this research consists of two headings under the title of "The Role Of Mind And Revelation in the Course Of Life according to Imam Maturidi". In the first section are provided the sources of knowledge such as the scholarly and cultural basin of the Mawarannahr region, the scholarly personality of Imam Maturidi, the mind, the narration, and the senses. In the second section, some principles that will facilitate the course of life are discussed in order to be successful in social life and to overcome the difficulties faced and to contribute to the peace and happiness of the society. These principles consist of the following sub-headings: Existence and Unity of Allah, Having Scholarly Enlightenment, Serving Allah, Justice and Equality, Doing a Favor to Other People, Working and Producing, Adhering to Promises and Contracts, Handing Over the Jobs to the Competent, Acting Honestly, and Humans' Constant Need for Allah.

Keywords: Faith, Mind, Revelation, Sense, Kalam.

Giriş

İslâm'ın erken döneminden itibaren “*Hanefi-Mâtürîdî Kelâm Sistemiyle*” aydınlanmış, bilim, kültür, hikmet, dini hoşgörü, akıl ve vahyin uzlaştırıldığı merkez haline gelmiştir.¹ Burada oluşan Hanefi-Mâtürîdî kültürü ile akıl ve nakil konusundaki kuşatıcılık sayesinde, müsamahaya dayalı bir anlayış inşa edilmiştir. Bu iklimin oluşmasında İslâm dininin, erken bir dönemde Orta Asya hatta Hint alt kıtasına kadar yayılmasının önemli katkısı olmuştur.²

Bugün dünyada hızlı bir değişim ve dönüşüm süreci yaşanmaktadır. Sosyal hayatın akışını etkileyen problemler her geçen gün artmaktadır. Küreselleşme süreci ve hızlı iletişim araçları sebebiyle ülkeler ve kıtalar arasındaki sınırlar adeta kalkmıştır. Buna bağlı olarak eğitim, kültür, tüketim ve hayat tarzı da, söz konusu gelişmelerden etkilenmiştir. Bu hareketlilikle orantılı olarak insanın sosyal hayattaki merkezi konumunu ve değerlerini koruması önem arz etmektedir. Bunun için birey ve toplumun ortak görevleri, yükümlülükleri ve karşılıklı ilişkileri önem arz etmektedir. Her gün trafik kurallarından tutun da, çevre, ulaşım, sağlık, iş güvenliği, temizlik, özel ve resmi hayatı etkileyen bir dizi olay ile iç içe yaşanmaktadır. Bu olayların kontrolü ve disipline edilmesinde akıl, irade, muhakeme, hoşgörü, ahlak ve erdemliğin özel bir yeri vardır. Bu nedenle İmam Mâtürîdî hayatın akışındaki problemleri çözmek ve kolaylaştırmak amacıyla asırlar öncesinden akıl ve vahyi uzlaştırarak, iman, amel, irade, hikmet ve düşünceyi hayatın bir parçası haline getirmiştir. Bu çalışmada İslâm'ın Mâverâünnehir coğrafyasına ulaşması, İmam Mâtürîdî'nin ilmî şahsiyeti, akıl ile vahyin uzlaştırılması ve hayatın akışında karşılaşılan bazı ilkeler, kelâm ve sosyal kelâm bağlamında alt başlıklar halinde tartışılacaktır.

¹ Metin Yurdagür, *Ünlü Türk Kelâmcıları*, (İstanbul: Marmara Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, 2017), 15.

² Yurdagür, *Ünlü Türk Kelâmcıları*, 35.

A. EBÛ MANSÛR el- MÂTÜRÎDÎ VE BIRAKTIĞI İLMÎ MİRAS

1. Mâverâünnehir ve İslâmiyet:

Konuya girerken İslâm'ın kısa bir sürede Arap yarım adasının dışına, yayıldığını birkaç cümle ile hatırlatmakta yarar vardır. Hz. Muhammed (s.a.s.)'in, yirmi üç yıllık nübüvvet ve tebliğ hayatının, ilk on üç yılı Mekke'de, son on yılı ise Medine'de geçmiştir.³ Mekke'de iman edenlerin sayıları artmaya başlayınca müşrikler endişeye kapılmış, Müslümanlara yönelik siyasî ve ekonomik baskılarını arttırmışlardır. Kendilerini nüfuz sahibi gören müşrik liderleri; "itibarlarının sarsıldığını, inançlarının zedelendiğini ve otoritelerinin sarsıldığını" ileri sürerek, Resulullah'ın İslâm'ı tebliğ etmekten vaz geçmesini istemişlerdir. Allah'ın elçisi onların iddialarına şu cevabı vermiştir: "Benim amacım sizin itibar, şeref, mal ve yetkilerinizi kısıtlamak değildir. Ben onlardan daha hayırlı olanları size teklif ediyorum. Şüphesiz ki Allah aramızda bir hüküm verecektir."⁴ Ne var ki Mekke'de tebliğin ilk yıllarında, iman edenler büyük sıkıntılar yaşamışlardı. Adeta yer gök üzerlerine dar geliyordu. Yapılan zulüm ve eziyete karşı durmak mümkün değildi. Resulullah Müslümanların daha fazla mağdur olmamaları için Habeşistan'a, oradan da Medine'ye hicret etmelerine izin vermiştir. Bu arada kendisi de, güvenlik tedbirlerini aldıktan sonra Hz. Ebu Bekir ile birlikte Medine'ye hicret etmişlerdir.⁵

Hz. Muhammed (s.a.s.) Medine'ye hicretinin hemen sonrasında, eğitim, sosyal, hukuk ve adalet esaslarına dayalı bir İslâm devletini kurmuştur. Kısa bir sürede, Medine'de diplomatik ilişkiler ivme kazanmış, yapılan yazışmalar, antlaşmalar ve devlet başkanlarına gönderilen mektuplarla bir taraftan genç İslâm devleti güçlendirilmiş diğer taraftan da İslâm dini yeni kabilelere, topluluklara ve devletlere duyurulmuştur.⁶ Muhataplar arasında dönemin büyük gücü kabul edilen Rum ve Fars devletleri de vardı. Her iki devlet başkanı ve halkının İslâm'a davet edilmesi, bir özgüven ve kararlılığın ifadesidir.

Mâverâünnehir bölgesi Modern dönemde, Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında kalan yaklaşık 660.000 km²'lik coğrafi alanı kapsamaktadır.⁷ Bu havzanın siyasî, stratejik, ekonomik ve kültürel bağları nedeniyle eski ve Ortaçağ'da ticaret yolları sayesinde Çin, İran ve Hindistan ile güçlü

³ Safiyyü'r-Rahman el-Mubarekfürî, *er-Rahîku'l Mahtum*, (Cidde, Mektebetü'l Cidde, 1950), 86.

⁴ Abdü's-Selam Harun; *Sîretü İbnü Hişâm*, (Beyrut: Darü İhyâü't-Türasi'l Arabî, 1972), 2/66.

⁵ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. M. Said Mutlu, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1972), 1/35.

⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/15.

⁷ Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/ 177.

bağlantıları olmuştur.⁸ Diğer taraftan söz konusu coğrafya, güzel havası, suyu, toprağı, yeşilliğı, bereketi ve halkının cömertliğı ile tanınmıştır. Bölgedeki Buhara ve Semerkant şehirleri ise, “İslâm’ın kubbesi ve dünya cennetlerinin en önde gelenleri” gibi sözlerle övülmüşlerdir.⁹

Daha önce bu coğrafyada Budizm, Zerdüştilik, Maniheizm, Hıristiyanlık, Yahudilik, Şamanizm, Mecûsilik gibi din veya mezhepler vardı. Ancak Hz. Peygamber (s.a.s.) ve dört halife döneminde hız kesmeden devam eden tebliğ faaliyeti sayesinde, bölge (94/712), Kuteybe b. Müslim’in (ö. 96/715) komutasındaki askerlerin fetihleriyle Müslümanların eline geçmiştir. Böylece çok erken dönemden itibaren bölgede, Hanefî düşüncenin etkili olduğu bir kelâm ilmî ve kültürü temellendirilmiştir.¹⁰

Kuteybe b. Müslim, Mâverâünnahir’de takip ettiği başarılı siyaseti sayesinde ordusuna aldığı askerlerin Müslüman olmasını sağlamıştır. Sonra şehirlere yerleştirdiğı Müslüman gruplar da yerli halkla iyi ilişkiler kurmuşlardır. Özellikle Dahhâk b. Müzâhim (ö.105/ 723) gibi bazı âlimler İslâm’ı, halka anlatmaları için görevlendirilmişlerdir. Bunun neticesinde, bölge halkı, İslâm dinini kabul etmeye başlamıştı. Ömer b. Abdülazîz (ö.101/720) de, aynı politikayı izleyerek Müslümanlığı tercih edenlere yardımcı olmuş ve onların cizyeden muaf tutulmalarına destek vermiştir. Böylece Mâverâünnahir’in İslâmlaşma süreci daha da hızlanmış ve bir süre sonra burada yetişen pek çok âlim ve sanatçı, İslâm dünyasında bilim, kültür, felsefe ve sanatın gelişmesine ciddi katkıda bulunmuştur.¹¹

2. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve İlmî Şahsiyeti:

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö.333/944), ehl-i sünnet kelâm ilminin ilk kurucuları arasında yer alan büyük bir İslâm âlimidir. Onun ilmî seviyesini, akıl ve nakle bağlılığını, delil, muhakeme ve tartışmalardaki gücünü uygulamalarında ve eserlerinde görmek mümkündür.¹² Bu özelliğı sayesinde geçmişten günümüze kadar hoşgörü ve yol gösterici bir mütekellim olarak zihinlerde yer edinmiştir. Sosyal hayatı geniş bir perspektiften okuyan Mâtürîdî; akıl, kıyas, delil, hür irade, sorumluluk, sorgulama gibi değerlerle birey ve topluma öncülük yapmıştır. Onun

⁸ İlyas Çelebi, “İmam Mâtürîdî’nin Kitab-ı Tevhidinde Varlık Bilgi ve Hikmet”, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdiyye Geleneğı*, İstanbul: Marmara Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, 2018), 13.

⁹ Özgüdenli, “Mâverâünnahir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28:177-180.

¹⁰ Ulrich Rodolph, *Mâtürîdî*, çev. Özcan Taşçı, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 9.

¹¹ Orhan Şener Koloğlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdiyye mezhebi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 16 vd.

¹² M. Ragıp İmamoğlu, *İmam Ebu- Mansur el-Matürîdî ve Te’vilâtü’l Kur’ân’daki Tefsir Metodu*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 15.

bıraktığı ilmî birikim, öz güven, kelâm ilmî açısından sonraki nesillere bir aydınlanma olarak yansımıştır. Bu başarılı metodu sayesinde İslâm akidesinin mümtaz bir öğreticisi olarak günümüze kadar bilim insanları tarafından anılmaya değer görülmüştür.¹³

İmam Mâtürîdî kelâm ilminin yanında fıkıh, tefsir, hadis ve tasavvuf gibi ilimlerde de temayüz etmiştir. Şüphesiz ki onun bu başarısında yetiştiği muhitin kabul gördüğü Hanefî düşüncesinin de etkisi olmuştur.¹⁴ Ebu Hanife; ilahi sıfatlar, kader ve büyük günah gibi önemli akaid konularında yaptığı tartışmalarla bir nevi kelâm ilminin meselelerini gündeme getirmiştir. Nitekim İmam Mâtürîdî de Ebu Hanife'nin talebelerinden ders alan üçüncü ve dördüncü kuşak âlimlerden biridir.¹⁵ Onu ayrıcalıklı kılan özelliği, halkın beklentilerini, problemlerini akıl-vahiy, duyu ve hikmetle değerlendirmiş olmasıdır. Bu yönüyle İmam Mâtürîdî'yi sadece iman konularıyla değil, onun sosyal hayata, olaylara, değişim ve davranışlara nasıl baktığını ve çözümler ürettiğini de incelemek gerekir.

İmam Mâtürîdî kelâm ilminde ulaştığı derece sebebiyle halk tarafından kendisine; “hidâyet önderi” (imamü'l Hüda), “kelâmcıların hocası” (imamu'l mütekellimîn”, ehl-i sünnetin reisi” (reisu ehl-i sünne) ve Müslümanların inançlarıyla ilgili yanlışları düzelten kişi manasına (musahhihu akâidi'l- Müslimin) gibi lakaplarla anılmıştır. Onun işini kolaylaştıran diğer bir husus da o dönemde Mâverâünnehir bölgesini idare eden Samaniler'in, dünyevi ilimlere değer vermiş olmalarıdır. Bu nedenle bölgede bir taraftan tefsir, hadis, fıkıh kelâm ve tasavvuf gibi dini ilimler, diğer taraftan da kimya, astronomi, tıp, fen ve sağlık gibi pozitif ilimler gelişmiştir.¹⁶ Dolayısıyla kısa sürede bu bilim-kültür havzasında birçok âlim yetişmiştir. Bu âlimler hem bid'atların yayılmasını önlemiş hem de bu coğrafyada Ebu Hanife'nin ve İmam Mâtürîdî'nin öncülük ettiği anlayışı yaşatmaya çalışmışlardır.¹⁷ Bu anlayışı tercih edenler, bir taraftan İslâm inanç esaslarına karşı çıkan birçok düalist ve inkârcı akımları eleştirmiş, bir taraftan da Mu'tezile mezhebi mensuplarının düşüncelerine karşı çeşitli reddiyeler yazarak ehl-i sünnet akidesinin benimsemesine katkı sağlamıştır.¹⁸

¹³ Şaban Ali Düzgün, “*Semerkant İlim Havzası ve Mâtürîdî*”, *Mâtürîdî'nin düşünce Dünyası*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018), 14.

¹⁴ Düzgün, “*Semerkant İlim Havzası ve Mâtürîdî*”, *Mâtürîdî'nin düşünce Dünyası*, 20.

¹⁵ Ebû Mansûr el Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'ân*, çev. Bekir Topaloğlu-Yusuf Şevki Yavuz, (İstanbul: ensar, 2016), 1/16.

¹⁶ Düzgün, “*Semerkant İlim Havzası ve Mâtürîdî*”, *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası*, 20.

¹⁷ Ebû Mansûr el Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'ân Tercümesi*, Bekir Topaloğlu-Yusuf Şevki Yavuz, 1/16-19.

¹⁸ Hülya Alper, *İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 11.

Kelâm ve tefsir ilminde büyük bir âlim olan Fahreddin Razi (580/1184) tarihinde Mâverâünnehir bölgesini ziyaret etmiş ve buradaki âlimlerle istişarelerde bulunmuştur. Razi, Mâtürîdî'nin vefatından 250 yıl sonra yaptığı bu ziyareti değerlendirirken “onun kelâm ilminde, büyük bir çığır açtığını ve hala ona bağlı birçok âlimin ilmî gayretlerinden yararlandıklarını” ifade etmiştir.¹⁹ Keza Mâverâünnehir bölgesinde Mâtürîdî kelâm geleneğinin devamını sağlayan ünlü kelâm bilgini, Ebu'l Muîn en-Nesefî (ö.508/1115) de, Mâtürîdî'nin kelâm ilmindeki derinliğine dikkat çekerek onun adeta ilim deryasından inci ve cevher çıkardığını, yaşadığı ilim çevresinde kendisinden başka ilim adamı olmasaydı bile onun tek başına yeterli olduğunu belirtmiştir.²⁰ Nesefî kelâm ilmine kazandırdığı eserleriyle Mâtürîdî düşüncesini daha da geliştirmiştir: O, marifet, tevhit, iman, İslâm ve din nedir, sorularına karşı şu açıklamaları yapmıştır: “Marifet O'nu vahdaniyetle bilmektir. Tevhit ise, O'nun hakkında bir ortak, O'na benzeyen, O'nun zıttı olan başka bir varlığın mevcudiyetini nefyetmek, yani imkânsız görmektir. İman ise, Allah'ın eşsizliğini dil ile ikrar, kalp ile tasdiktir. İslâm'da sadece Allah'a kulluk etmek anlamındadır. Dinin bu dört hasletini ölçünceye kadar korumaktır.”²¹ Görüldüğü üzere Mâtürîdî, dini ihya etmeye çalışırken derunî hikmet ve hakikatleri açığa çıkaran ve bu hususta zihnini ilimle meşgul eden bir âlim olduğu anlaşılmaktadır.²² Yukarıda ifade edildiği üzere o, kelâm ilminin yanında tefsir, fıkıh usulü ve tasavvuf gibi ilimleri de tahsil etmiştir. Her ne kadar kelâm ilmîyle gündemde kalmış olsa da onun diğer ilmî disiplinlerdeki başarısı da görmezlikten gelinemez. Yeri gelmişken onun diğer ilimlerle olan ilgisine de, kısaca göz atalım:

İmam Mâtürîdî'nin kelâm gibi tefsir ilmîyle de ilgilendiğinin en büyük kanıtı erken dönemde telif ettiği “*Te'vilâtü'l Kur'ân*” isimli dirâyet tefsiridir. Bu tefsirde, yöntem olarak âyetlerin yorumlanmasında akıl - vahiy birlikte değerlendirilmiş itikadın, ibadetin önemi ve uygulanması tartışılmıştır. Müellif bu metodu ile bir bakıma naklî, aklî ve dil bilimine dair bilgileri, birlikte değerlendirerek Kur'ân'ı açıklamaya çalışmıştır. Özellikle dil, dini sorumluluğun temelini oluşturmaktadır. Dini yükümlülükler, Hz. Peygamberin haberi ile insanlara tebliğ edilmiştir.²³

¹⁹ Fahreddin er-Razi, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l- Gayb*, çev. Sadık Kılıç, vd. (Ankara: Akçağ Yayınları, 1988), 1/14.

²⁰ İmamoglu, *İmam Ebu-Mansur el- Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l Kur'ân'daki Tefsir Metodu*, 24.

²¹ Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Bahrü'l Kelâm Mâtürîdî Akaidi*, çev. Ramazan Biçer, (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010), 18.

²² Ebu'l Muîn en-Nesefî, *Tabsiratü'l Edille Fî Usulî'd-Din*, Yayına Hazırlayan. Hüseyin Atay, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları,1993), 359; Ebû Mansûr el Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'ân Tercümesi*, Yavuz Topaloğlu, 1/ 20.

²³ Mehmet Evkuran, “*Kelâm Geleneğinde Yorum Sorunu.*” *İslâm ve Yorum II*. (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2018), 1/54.

O, âyetleri yorumlarken lafzi ve zâhiri anlamları kadar hikmet ve mecâzi anlamları da öne çıkarmıştır. Örneğin İsrâ suresinin “Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Allah’ı tespih ederler. Her şey O’nu hamd ile tespih eder. Ancak, siz onların tespihlerini anlamazsınız. O, halîm’dir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir), çok bağışlayandır” (İsrâ,17/44) mealindeki âyeti açıklarken; canlı cansız bütün varlıkların Allah’ı tespih ettiğini bu tespih ile her varlığın, Allah’ın birliğine işaret eden bir yapı taşıdığı anlamına geldiğini söylemektedir. Yine; “İşte o vakit, kimin tartıları ağır gelmişse, artık o, hoşnut olacağı bir hayat içinde olacaktır. Ama kimin de tartıları hafif gelirse, işte onun anası (varacağı yer) Hâviye’dir.” (Kâria, 101/6-9) Bu âyeti de, âhiret ile ilgili amellerin tartılacağı şeklinde yorumlamıştır. Bu tartılarda ağır gelenlerin kurtulacağını, hafif gelenlerin ise, hüsrana uğrayacaklarını belirtmiştir. Burada ağırlığı, yapılan amelin âhirette değer taşıması, hafifliği ise, amelin değersiz olması şeklinde açıklamakla örnek bir tefsir şeklini ortaya koymuştur. Ayrıca Mâtürîdî tefsirinde, itikadî ve amelî mezheplerin görüşlerine de yer vermiştir.²⁴

İmam Mâtürîdî kelâm ve tefsir gibi fıkıh ilminde de tanınmış bir âlimdir. Onun fıkıh ile ilgili eserleri günümüze kadar intikal etmemiş olsa bile “*Te’vilât ü’l Kur’ân’da*” ahkâm âyetlerini tefsir ederken bunlardan ürettiği fıkıh kuralları, onun bu alandaki gücünü ortaya koymaktadır. O fıkıhı “bir şeyi, başka bir şey bilmek için delil olarak kullanmak” şeklinde tarif etmiştir. Buna göre Mâtürîdî, hüküm çıkarma yolunun kıyasla sınırlandırılmayacağını, bunun yanında içtihadın da çok önemli bir hüküm koyma yöntemi olduğu görüşündedir. İnsanların dini bakımdan sorumluluğunu sağlayan Kur’ân’ın kıyamete kadar, geçerlilik arz etmesi ancak kıyas ve içtihadın caiz ve meşru olmasıyla mümkündür. Kur’ân’ın, bunların uygulanmasını Müslümanlara emreden âyetler içermesi, konuya dair açık bir delildir. Aksi takdirde Allah insanları, çözümsüzlükle karşı karşıya bırakmış olurdu.²⁵ Mâtürîdî ortaya koyduğu görüşleriyle ufuk açan, yol gösteren, günümüzün de tartışma konusu olan dini meselelere ışık tutabilen bir İslâm âlimidir.²⁶ O, fıkıh usulünün anlaşılmasında sünnetin de önemli bir yerinin olduğu görüşündedir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s.)’e itaat, Allah’a itaat etmek anlamına gelmektedir.²⁷

Mâtürîdî’inin eserlerinde tasavvuf ilmine dair açık bilgiler yoktur. Fakat onun takva ve hikmet anlayışı ile tasavvufa yakın durduğunu söylemek mümkündür. O takvayı, yapılacak taatları yerine getirmek ve yasaklanmış şeylerden sakınmak şeklinde tanımlamıştır. Diğer bir

²⁴ Ebû Mansûr el Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l Kur’ân Tercümesi*, Yavuz Topaloğlu, 1/16-19.

²⁵ Ebû Mansûr el Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l Kur’ân Tercümesi*, Yavuz Topaloğlu, 1/23.

²⁶ Ebû Mansûr el Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l Kur’ân Tercümesi*, Yavuz Topaloğlu, 1/24.

²⁷ Ebû Mansûr el Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l Kur’ân Tercümesi*, Yavuz Topaloğlu, 1/24.

anlatımla takva, Allah'ın emir ve yasaklarına karşı duyarlı olmaktır.²⁸ Mâtürîdî insanın, melek gibi günahsız olduğunu düşünmüyor. Aksine Kur'ân'da açıklandığı üzere, iyilik ve kötülüğün birlikte onun yaratılışına yerleştirildiği görüşündedir: “*Nefse ve ona bir takım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene.*” (eş-Şems,91/8) Bu durumda insan, hikmet ve fitratının gereği olarak iyiliğe de, kötülüğe de meydebilecek bir kıvamdadır. Bu nedenle Mâtürîdî büyük günah işleyenlerden iman vasfının kaldırılmayacağını söyleyenlerin tarafında yer almıştır.²⁹ İmam Mâtürîdî'nin yaşadığı dönemde ve bölgede, sezgiye dayalı melekeler, sır ve gizem içinde bulunanların da var olduğu söylenebilir. Fakat Mâtürîdî bu hareketin içinde olmamıştır. O Allah'ı ta'zim, muhabbet, tevekkül ve Resulullah'a bağlılığı ölçüsüyle ancak tasavvuf ile ilişkilendirilebilir.

3. Dinin Anlaşılmasında Aklın ve Naklin Konumu:

Allah'ın insanlara verdiği en büyük nimetlerden biri de akıldır. Çünkü insan ancak onun sayesinde, idrak ve bilgi sahibi olmaktadır. Râğîb el-İsfâhanî, (d. 343 /954) akıl kelimesinin sözlük anlamını, tutmak ve sınıksız kavramak şeklinde açıklamıştır. Dini yönden ise akıl, ilmî kabul etmeye hazır olan güç olarak tanımlanmış ve aynı zamanda sorumlu olmanın şartı sayılmıştır.³⁰ Akıl; aynı veya zıt nitelikte olanları bir araya toplama ve ayırma özelliğini taşıyan bir meleke olup kişiye kıyas, tecrübe, zihni analiz, sentez yapma ve varlıklar arasında tasnif yapma kabiliyetini geliştirir.³¹ Kur'ân-ı Kerim de gerçek inancın, düşüncenin, bilginin ve delilin akli kanıtla dayandığını bildirmiştir.³²

Ebü Mansûr el-Mâtürîdî akli insanın hayatını aydınlatan bir nur, bilginin doğru ve yerinde kullanılmasını sağlayan bir kabiliyet olarak değerlendirmiştir. Böylece Mâtürîdî, dinin öğrenilmesinde başvurulacak iki vasıttan söz etmiş bunlardan birinin nakil, diğersinin akıl olduğunu belirtmiştir. Nakil veya haber her topluluğun güvenle uygulayabileceği bir yöntemdir. Nitekim dünyada gelip geçmiş hükümdarlar, yönetimler de, tarihin arşivlediği olaylar ve rivâyetler nakli kaynaklar olarak değerlendirilmektedir.³³

²⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'ân, ilmi kontrol*, Bekir Topaloğlu, (İstanbul: Mizan Yayınları, 2009), 14/76.

²⁹ Hülya Terzioğlu, “*Günah ve Günahkâra Yaklaşımında Mâtürîdî'nin Verdiği İlham, Hikmet ve Rahmet Dili*” *İslâm ve Yorum II*, (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2018), 1/416.

³⁰ Râğîb el-İsfâhanî, *Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu, (İstanbul: Yarı Yayınları, 2015), 673.

³¹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü'Tevhîd Tercümesi*, Topaloğlu, 5; Yusuf Şevki Yavuz, “Akıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/ 246-247

³² Süleyman Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, (İstanbul: KUBA, ty) 2/116.

³³ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu, (Ankara:

Mâtürîdî dinin öğrenilmesinde naklin yanında, akla da önemli bir rol yüklemiştir. Ona göre, bilgi kaynakları duyular, doğru haber ve akıldan ibarettir.³⁴ Aklın muhatabı olan insan, “küçük bir âlem” olarak nitelendirilmiştir. Dolayısıyla insanı, evrenin yaratılışındaki hikmet ve sırlardan uzak tutmak mümkün değildir.³⁵ Akıl kelimesi farklı türevlerde de olsa, Kur’ân-ı Kerim’in kırk dokuz ayrı yerinde geçmektedir. Bazı İslâm bilginleri Hz. Âdem ve Hz. İbrahim’i de örnek göstererek peygamberleri, nübüvvet öncesinde koruyan rehber gücün, akıl olduğunu söylemişlerdir. Zira aklı olmayanın, din ve kanun önünde sorumluluğu da olmaz.

Kur’ân’ı Kerimde akıl ile yakın bir anlam ifade eden kalb ve fuâd gibi kavramlar da geçmektedir. Bu ifadeler; sezme, anlama ve bir şeyin mahiyetini kavrama gücüne ulaşma anlamına gelmekte olup daha çok insanın derunî, vicdanî âlemine ve gönül dünyasına hitap etmektedir.³⁶ Bu ayırıcı özelliğinden dolayı akıl insanın tabiatına göre; faydalı ve zararlı, temiz ve çirkin, yumuşak ve sert, kolay ve zor, acı ve tatlı olan her şeyin bilgisine ulaşma aracı olarak açıklanmıştır. Şu âyetlerin bir kısmında akıl melekesi yerine, kulak, göz ve fuad; bir kısmında da düşünme tefekkür ve Allah’a şükretme kavramları kullanılmıştır:

“Hâlbuki O, sizin için kulakları, gözleri ve gönülleri yaratandır. Ne kadar az şükrediyorsunuz!” (Müminûn, 23/78) “Allah hiçbir şey bilmezken sizi analarınızın karnından çıkardı. Size, şükredesiniz diye kulaklar, gözler ve kalpler verdi.” (en-Nahl, 16/78) Mâtürîdî bu âyette geçen fuad kavramını yorumlarken, kişinin lehine ve aleyhine, olan hususları anlaması ve akletmesi olarak açıklamıştır. Zira akıl aynı zamanda kişinin iştirme ve görme ile birlikte bilgi elde etme yolu ve yöntemidir. Mâtürîdî açısından önemli olan, insanın akıl sahibi olmasından ziyade, o aklın sahibini faydalı olana götüreceği şekilde kullanılmasıdır. Bu nedenle ancak tefekkür, tedebbür, teemmül ve te’akkul eden bir aklın daha anlamlı olacağı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Kur’ân’da geçtiği her âyette akıl, güçlü bir anlam ve hüküm ifade etmekle birlikte çoğunlukla Allah’ın varlığını ve birliğini vurgulamak, O’na şükretmek, evrenin yaratılışı hakkında tefekkür etmek, ibret almak ve araştırmak gibi ortak bir payda üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu vesile ile yeri gelmişken konunun somut hale gelmesi için akıl kelimesinin geçtiği âyetlerdeki anlam ve işaretlerinden ilgili birkaç tanesini buraya almakta yarar vardır:

“İnsanlara iyiliği emredip, kendinizi unutup musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?” (el-Bakara, 2/44), “Allah ölüleri diriltir ve

İSAM Yayınları, 2003), 4.

³⁴ Temel Yeşilyurt, “Mâtürîdîlik: Önemli İsimler ve Temel İlkeler”, *Kelâm*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 147.

³⁵ Ebû Mansûr el- Mâtürîdî, *Kitâbü’Tevhîd Tercümesi*, Topaloğlu, 5.

³⁶ Hülya Alper, *İmam Mâtürîdî’de Akıl-Vahiy İlişkisi*, 174.

düşünesiniz diye size âyetlerini gösterir.” (el-Bakara, 2/73), “Allah size işte böylece âyetlerini açıklar ki düşünüp hakikati anlayasınız.” (el-Bakara, 2/242) “Hâlbuki Tevrat ve İncil kesinlikle ondan sonra indirildi. Siz hiç düşünmüyor musunuz?” (Âl-i İmran, 3/65), “Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Muttaki olanlar için âhiret yurdu muhakkak ki daha hayırlıdır. Hala akıl erdiremiyor musunuz?” (En’âm, 6/32), “Kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın ve Allah’ın yasakladığı cana haksız yere kıymayın! İşte bunlar Allah’ın size emrettikleridir. Umulur ki düşünüp anlarsınız.” (En’âm, 6/151), “Âhiret hayatı, sakınanlar için daha hayırlıdır. Hala aklınız ermiyor mu?” (Â’râf, 7/169), “De ki: Eğer Allah dileseydi onu size okumazdım, Allah da onu size bildirmezd. Ben bundan önce bir ömür boyu içinizde durmuştum. Hala akıl etmiyor musunuz?” (Yûnus, 10/16), “Ey kavmim! Ben, peygamberliğime karşılık sizden bir ücret istemiyorum. Benim ücretim beni yaratanımdan başkasına ait değildir. Hala aklınızı kullanmıyor musunuz?” (Hûd, 11/51),

Bu âyetlere, ilk bakışta benzer anlamların tekrarlandığı düşünülebilir. Fakat dikkatle incelendiğinde her olayın hedefi, biçimi, yeri, zamanı ve muhatabının farklı olduğu anlaşılacaktır. Vurgulanan husus, aklın gücü, olayların sentezi, düşünme, sorgulama, ibret alma, kar ve zarar gibi konularda bir karşılaştırma yapılması istenmesidir.³⁷ Nitekim İmam Mâtürîdî de, konu ile ilgili görüşünü açıklarken; duyular âleminin sınırlarını öğrenmek, yaratıcının varlığını bilmek ve nassları anlamak için yine akla başvurulması gerektiğini belirtmiştir.³⁸ Bununla birlikte akıl, naklin önüne geçemez ve dinî gerçeklerin arka planını idrak etmekte yeterli değildir. Hatta beş duyu nasıl sınırlı ise aklın da idrak gücü ve sahası sınırlıdır. Bütün bunlar aklın vahye muhtaç olduğunu ve naklin gerisinde tutulması gerektiğini gösterse de, onun az önemli olduğu anlamına gelmez.³⁹

Görüldüğü üzere Mâtürîdî, Allah’ın varlığına iman etmekten sorumlu olmak için aklı yeterli görmekle bazı alanlarda Mu‘tezile’nin görüşüne katılmış, onu bütün dinî gerçekleri kavramaktan âciz görmesiyle de, naklin gerisine atarak, Eş‘arî’nin görüşünü paylaşmış ve iki mezhep arasında orta bir yol takip etmiştir. Mâtürîdî’nin görüşü, kendisine mensup âlimler tarafından de benimsenmiştir. Yeni ilm-i kelâm devri âlimleri arasında da yaygın kanaat, aklın gayb âlemiyle ilgili hükümlerde yanılabilceği ve bu âleme ait bilgileri idrak etmekten âciz kalabileceği için vahye muhtaç olduğu yönündedir.⁴⁰

³⁷ Süleyman Hayri Bolay, “Akıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989), 2/246-247.

³⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Akıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989), 2/246-247.

³⁹ Ebû Mansûr el- Mâtürîdî, *Kitâbü’Tevhîd Tercümesi*, Topaloğlu, 180-183.

⁴⁰ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmî Kelâm*, (İstanbul: Matbaa-i Amire, ty.), 47.

Yeni ilm-i kelâm devri âlimlerinden Ferid Vecdi akli ruhun bir tezahürü ve insandaki idrak gücünün en önemli fonksiyonu olarak kabul etmiştir. Buna göre akıl, realiteden malzeme alarak bilgi üretme gücüne de sahiptir.⁴¹ Elmalılı M. Hamdi Yazır da; ruhî bir güç olan akli, duyular ötesini idrak eden veya duyularla elde edilemeyen bilgiyi bizzat keşfeden bir idrak aleti şeklinde nitelendirmiştir.”⁴² İfade edilen bu akıl, sadece kendi bilgi üretiminde değil, diğer bilgi kaynakları tarafından da elde edilen verilerin bilgiye dönüştürmede hâkim bir konumdadır. Ayrıca müşahede âlemi, duyuların alanı içinde yer alsın bile, burada gerek duyu gerek haber yoluyla elde edilen bilgilerin doğrulanmasında gerekse bilgi niteliğinin kazanmasında söz sahibi olan yine akıldır.⁴³ Nesne ve olayların incelenmesi, değerlendirilmesi ve karara bağlanması ancak akıl ile mümkündür. Olağanüstü olayların ortaya çıkması, şüphelerin dalgalar halinde yayılması durumunda başvurulacak yöntem yine akıl yürütmekten ibarettir.⁴⁴ Bu da akıl yürütmenin gerçeklere kılavuzluk ettiğini ve onun sayesinde hakikatlere ulaşıldığını göstermektedir. Tıpkı renklerin karışımında göze, seslerin karışması durumunda kulağa başvurulduğu gibi, duyu verilerinin karıştığı durumda da akla başvurulur.⁴⁵ Akıl, aynı zamanda özgürleşme süreci ile rasyonaliteye ulaşmanın arasında doğru orantılı bir ilişkiyi sağlamaktadır. Çünkü rasyonel olmak aynı zamanda sosyal hayatın akışına da uyum sağlayıp tutarlı olmaktır.⁴⁶

B.TOPLUMSAL HAYATIN PRENSİPLERİ

İslâm dininin asıl amacı, insanı dünya ve âhiret mutluluğuna ulaştırmaktır. Şüphesiz ki bu nimete ve hedefe kavuşmak için dünya hayatındaki davranışlarla işe başlamak gerekiyor. Bu vesile ile her insanın içinde yaşadığı sosyal hayata, birlikte yaşadığı insanlara ve tabiatındaki bütün varlıklara karşı bazı sorumlulukları vardır. Bu hususta Kur’ân-ı Kerim’in prensipleri, Hz. Muhammed (s.a.s.)’in uygulamaya dair örnek yaşantısı bir yol haritası oluşturmaktadır. Şüphesiz ki insan için dünyayı ve âhireti anlamlı kılan temel ilke, Allah’a iman etmektir. Bu iman, var olmanın ve varlığını temellendirmenin ilk adımıdır. Çünkü Allah’a inanmak insanın kendi hayatının zevkine ve neşesine varması demektir. Kur’ân-ı Kerim’de

⁴¹ Süleyman Hayri Bolay “Akıl” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2/246-247.

⁴² Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili Tefsiri*, Sad. Lütfullah Cebeci vd. (Ankara: Akçağ Yayınları, 2010), 1/ 550.

⁴³ Hülya Alper, *İmam Mâtürîdî’de Akıl-Vahiy İlişkisi*, 77.

⁴⁴ Ebû Mansûr el- Mâtürîdî, *Kitâbü’l-Tevhîd Tercümesi*, Topaloğlu, 12.

⁴⁵ İlyas Çelebi, “*İmam Mâtürîdî’nin Kitab-ı Tevhidinde Varlık Bilgi ve Hikmet makale, İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdiyye Geleneği*, (İstanbul: Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, 2018), 32.

⁴⁶ İbrahim Kalın, *Akıl ve Erdem*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 89.

de işaret edildiği üzere insan artık, Allah ve Resulü'nün belirlediği yolun ikaz ve işaretlerine tabi olmaktan haz duymaktadır: “Aralarında hüküm vermesi için Allah’a ve Resulü’ne davet edildiklerinde, müminlerin sözü ancak “işittik ve itaat ettik” demeleridir. İşte asıl bunlar kurtuluşa erenlerdir. Her kim Allah’a ve Resulü’ne itaat eder, Allah’a saygı duyar ve O’ndan sakınırsa, İşte asıl bunlar kurtuluşa erenlerdir.” (en-Nûr, 24/51-52)

İmam Mâtürîdî bu âyetlerde bildirilen hususların, Yüce Allah’ın kullarına hem bir uyarı hem bir müjde niteliğinde olduğunu hatırlatmaktadır. Zira insanlar için öncelik arz eden konu, Allah’a, O’nun elçisi Hz. Muhammed (s.a.s.)’e (Âl-i İmrân, 3/32) iman ve itaat etmektir. İmanın bu bölümünü gönüllerine nakşedenlerin, yaptıkları iyiliklerin ve elde ettikleri mutlulukların sevinci şu âyet mealleriyle müjdelenmiştir: “(Ve şöyle derler), Biz sizi Allah rızası için duyuruyoruz; sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür bekliyoruz.” (İnsan, 76/ 9) “ Her kim Allah’a ve Resulü’ne itaat eder, Allah’a saygı duyar ve O’ndan sakınırsa, işte asıl bunlar mutluluğa erenlerdir.”(en-Nûr, 24/51-52) Mâtürîdî bu âyetlerde ifade edilen Allah rızası için paylaşımı, geçmişte, gelecekte aşırılığa düşmeden doğru çizgi üzerinde kalarak Allah’ın emir ve yasaklarına riâyet etmeyi mutluluğa vesile olabilecek güzel bir amel olarak değerlendirmiştir.⁴⁷ Bugün pratik hayatta da müşahede edildiği üzere, davasına inanamayan bir kimsenin başarılı olması mümkün değildir. Bu nedenle günümüzde; sosyal hayatta görev üstlenenlerin başarıya ulaşması için sağlam bir inanç, irade, sorumluluk, muhakeme ve dayanışmaya muhtaç oldukları unutulmamalıdır.⁴⁸ Bu bağlamda karşılaşılan zorlukları aşmak, toplumsal huzura katkıda bulunmak amacıyla aşağıda alt başlıklar halinde, kısaca açıklanan konular, sosyal kelâm kapsamında değerlendirilebilecek konulardır:

1. Allah’ın Varlığı Ve Birliği:

İnsanın içinde yaşadığı toplumda, kendisini güvende hissetmesi önem arz etmektedir. Zira insanoğlunun hem fiziksel hem manevi yönden tahammül gücü sınırlıdır. İnsanlar ikamet edecekleri yeri, yapacakları yatırımları, işleri ve harcamaları sosyal çevreye göre değerlendirmektedirler. Bununla birlikte tabiat, iklim, çevre, huzur ve asayiş de önemlidir. Yüce Allah nerede olurlarsa olsunlar öncelikle insanları, kendi varlığına ve birliğine iman etmelerini, evrenin yaratılışındaki hikmeti, ahengi, nizamı, uyumu görüp ibret almalarını ve akıllarıyla düşünmelerini istemiştir. “*Şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde,*

⁴⁷ Ebû Mansûr el Mâtürîdî, *Te’vilatü’l Kur’ân*, tah.; Bekir Topaloğlu-H. İbrahim Kaçar, (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2007), 10/191.

⁴⁸ Ateş, *Kur’ân Ansiklopedisi*, 9/456.

insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökyüzünden indirip kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiği yağmurda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve gökle yer arasındaki emre amade bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için deliller vardır.” (el- Bakara, 2/ 164)

Bu âyetin açıklanmasıyla ilgili İmam Mâtürîdî yorum yaparken yer, gök ve diğer cisimler arasındaki ilişkilere dikkat çekmiştir: “Allah gökleri yaratmış ve oraya birtakım faydalar yerleştirmiştir. Yeri yaratmış onun da kuruluş ve işleyişini birçok mekanizmalarla donatmıştır. Bununla birlikte aralarındaki uzak mesafeye rağmen göğün sağlayacağı imkânları, yere yerleştirdiği temel kurullarla bağlantılı hale getirmiştir. Çünkü bu ikisinden birinin yaratılmışlara sunacağı faydalar diğerinin imkânı olmadan gerçekleşemez. Örneğin Allah yeryüzünde gidilecek yolların bulunmasını yıldızlar sayesinde mümkün kılmıştır.” Yine günlük hayatımızda bile çevremize baktığımızda her şeyin güneş, rüzgâr, yağmur gibi çevre iklimine göre şekillendiği görülmektedir. Üzümler ve diğer meyvelerin olgunlaşış kemale ermesi, güneş ve ay ile ilişkilendirilmiştir. Kuru toprağın canlanıp orada, yemeye, içmeye, giyinmeye vesile olacak bitkilerin ortaya çıkması; yağmur yağış sebeplerine emanet edilmiştir. Böylece yer ile gökten birinin faydaları, diğerine bağlı ve onunla ilişkili oluşu her ikisinin de yaratıcısının bir olduğunu göstermektedir. Şâyet bunlar iki tanrı tarafından yaratılmış olsaydı biri irtibat kestiği zaman diğeri onu sağlar, biri ilişkiyi sağladığı zaman diğeri keserdi. Hiçbir zaman aralarındaki çelişki kalkmazdı.⁴⁹ Bu husus, şu âyette daha somut bir şekilde açıklanmıştır: “Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilahlar olsaydı kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu. Demek ki, Arş'ın Rabbi Allah onların nitelemelerinden uzaktır, yücedir.” (el-Enbiya, 21/22)

Mâtürîdî açıklamasının devamında; gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişini, insanlara fayda sağlayan yüklerle denizde seyreden gemileri, rüzgârların bulutları yönlendirmeleri gibi ilahi bağ ve hikmetlere işaret etmiştir. Bütün bunları kavrayıp istifade etmek için de aklın kullanılması gerekir. Çünkü söz konusu olayları anlayamayan aralarındaki ilişkileri bilemeyen, bunların niçin hangi amaç ve hikmete yönelik yaratıldığının bilincini taşımayan kimseye göre eşyanın yaratılması ile yaratılmaması arasında fark yoktur. Daha sonra Mâtürîdî bu konu ile ilgili sözlerini şöyle tamamlamaktadır: “Allah'ın gökleri, yeri, gece ve gündüzü, rüzgâr ve bulutları yaratmasının sebebi O'nun birliğine tanıklık etmeleri içindir. Allah ayrıca bunları insanların emrine ve hizmetine vermiştir.”⁵⁰ Hz. Peygamber (s.a.s.) de şu hadislerde sosyal hayatın akışını sağlayan

⁴⁹ Ebû Mansûr el Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'ân*, Yavuz Topaloğlu, 1/328.

⁵⁰ Ebû Mânsûr el Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'ân*, Yavuz Topaloğlu, 1/209.

konularda müminlerin görev, sorumluluk ve davranışlarını veciz bir şekilde açıklamıştır. Bu durumda İman kişinin gönlünde hapsedilememeli aksine sosyal hayattaki davranışlara yansımalıdır: “İman yetmiş kusur bölümdür. En alt derecesi yollardan zarar verici engelleri ve maddeleri kaldırmaktır. En üst derecesi ise; Kelime-i tevhittir. Hayâ da bundan bir bölümdür.”⁵¹ “Müslüman dilinden, elinden Müslümanların selamette kaldığı kimsedir.”⁵² “Hiçbiriniz, kendiniz için arzu ettiğinizi kardeşiniz için de arzu etmedikçe, tam anlamıyla iman etmiş olmaz.”⁵³

2. İlim Tahsil Etmek:

Kur’ân-ı Kerim, asırlar öncesinden cahiliyye çağı olarak bilinen dönemi, “Oku” emriyle aydınlığa çevirmiştir. Yüce Allah’ın bu emri, insanlık tarihinde bir dönüm noktası olmuş, ilim ve hikmetle “tevhit inancına” yeniden kapı aralanmıştır. Çünkü O’nun ilmî, yaş ve koru hiçbir şey dışarda kalmamak üzere, her şeyi kuşatmıştır. İlim öğrenmek, onu kavramak ve içselleştirmekle mümkündür. Evreni, ondaki intizamı ve sanatı müşahede ederek anlamak, Allah’a inanmayı ve O’na kulluk etmeyi gündeme getirir. Zira Kur’ân ilim ve hikmeti; çevresini aydınlatan bir ışık, cehaleti de koyu bir karanlığa benzetmiştir. Bu nedenle bilenlerle bilmeyenlerin asla bir olamayacaklarını açıklamıştır: (ez-Zümer, 39/9) Başka bir âyette de, ilim ve hikmet sahibi olanların Allah’a karşı duyarlı ve saygılı olacaklarından söz edilmiştir. (Fâtır, 35/28)

Nitekim Kur’ân âyetleri, konu ve temasına göre incelendiğinde; yedi yüz elli kadar âyetin doğrudan ilmî teşvik ettiği görülmektedir. Toplam iki bin kadar âyet ise, dünyada olup biten olayları tahlil etmeyi, araştırmayı ve akli kullanmayı tavsiye etmiştir. Örneğin “Düşünmeniz için Allah bunları size tavsiye etti.” (En’âm, 6/151) mealindeki âyet de bunu desteklemektedir. İmam Mâtürîdî de bu âyeti açıklarken, akıl sahibi insanların Allah’a şirk koşmamaları, anne-babaya yüz çevirmemeleri, haksız yere cana kıymamaları gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁴ Nitekim şu âyetten de anlaşıldığı üzere Yüce Allah bir insanın ömrünü uzun bir süre takdir edince onun konumunu tersine çevirir, çocukluk dönemi gibi gücünü maddi ve manevi olarak azaltır. “ Kime uzun ömür verirsek biz onun gelişmesini tersine çeviririz. (gücünü maddi ve manevi olarak azaltırız) Hiç düşünmüyorlar mı?” (Yâsîn, 36/68) “Aklınızı kullanmıyor musunuz?” (el-Bakara, 2/44)

İmam Mâtürîdî’ye göre İslâm, sadece zayıf, kimsesiz ve fakirlere tebliğ etmekle sınırlı olmamalıdır. Aksine iman, zenginler ve menfaat sahibi

⁵¹ Tirmizi, “İman” 6.

⁵² Buhari, “İman” 3.

⁵³ Buhari, “İman” 3.

⁵⁴ Ebû Mânsûr el Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l Kur’ân Tercümesi*. Yavuz Topaloğlu, 5/275.

olanlar başta olmak üzere herkese telkin edilmelidir. Bu hitabın, geçmiş kavimleri ve Müslümanları kapsamı ihtimal dâhilindedir. Doğru olan insanın, söylenecek emri önce kendi nefsinde uygulaması, sonra başkasına telkinde bulunmasıdır.⁵⁵ İlme önem veren yüce kitabımız, körü körüne taklit etmeyi ve atalardan gelen geleneklerle yetinmeyi yasaklamıştır. Çünkü hayat daima değişime açıktır. Akıl ise, ilerleme, gelişme ve yenilik ister. Yerinde ve işinde sabit durmak hayatı dondurmak anlamına gelir ki bunu kabul emek doğru değildir. Her şey Allah'ın iradesine uygun bir şekilde hareket halindedir. Hiçbir zerre yerinde durmuyor. Yer, gök yürüyor ve çalışıyor. Dağ, taş dâhil hiçbir şey atıl değil, hepsi hareket halindedir. Şu sabit ve ıssız gibi gördüğümüz toprak yaratılışından itibaren bir an için boş kalmamıştır. Her gün, her saat, her dakika, her saniye bitmez, tükenmez hareketlilikler sergilenmektedir. Nitekim şu âyetin de işaret ettiği gibi her şey her an değişmektedir: "O her an ilahi bir tasarruftadır." (er-Rahmân, 55/29)

3-Allah'a Kulluk Etmek:

Kur'ân-ı Kerim Mekke'de nazil olan Fâtiha suresiyle birlikte, ibadet konusuna şöyle dikkat çekmiştir: "(Allah'ım) Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz."(el-Fâtiha, 1/5) Burada geçen "*ibadet ederiz*", "*yardım dileriz*" kavramları, herkesin Allah'a ibadet etme sorumluluğuna dikkat çekmiştir. Aslında bu hüküm ve kural geçmiş bütün peygamberler tarafından ümmetlerine tebliğ edilmiştir. Nitekim Hz. Nuh kavmine gönderildiğinde onlara şöyle seslenmiştir: "Ey kavmim! Allah'a kulluk edin. Sizin için O'ndan başka hiçbir ilah yoktur."(Â'râf, 7/59) Keza insanların ve cinlerin yaratılışındaki asıl hikmet de Allah'a ibadet etmektir. "Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım."(ez-Zâriyât, 51/56) Şüphesiz ki Kur'ân ve Sünnetin haber verdiği öncelikli ve zorunlu ibadetler; namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetlerdir. Hemen hatırlatalım ki evrensel bir din olan İslâm; fert ve toplum için iyi niyetle yapılan, sosyal içerikli her türlü iyilik, gayret, yardım ve çalışmayı ibadet mertebesinde kabul etmiştir.

Bunlar; birinin gözyaşını silmek, yarasını sarmak, üzüntüsünü hafifletmek, felakete uğrayanın yardımına koşmak, mazlumun ahını gidermek, ağır borç altında olanın borcunu ödemek, düşkünün elinden tutmak, yolunu kaybedene yardımcı olmak, bir garibi misafir etmek ve yoldan geçenlere eziyet veren şeyleri kaldırmak gibi bütün olumlu ve güzel davranışlardır. Bunların her biri imanın sosyal hayata yansımalarının bir eseridir. Allah katında bu tür iyiliklerin karşılığı zayıp edilmeyip mutlaka verileceği anlaşılmaktadır.⁵⁶ Unutmayalım ki; rızık bedeninin gıdası olduğu

⁵⁵ Ebû Mânsûr el Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'ân*, Yavuz Topaloğlu, 1/144.

⁵⁶ Yusuf El-Karadavî; *İslâm'da İbadet*, (İstanbul: Çığır Yayınları, 1974), 83.

gibi, ibadet de ruhun gıdasıdır. Bedenin ömrü geçicidir, ruhun ömrü ise süreklidir. Bedenini beslemeyen sadece ömrüne zarar vermiş olur, fakat ruhunun gıdasını ihmal eden, ebedi mutluluğunu kaybetmiş sayılır. Bundan dolayı ruhun gıdası olan ibadet, bedenın gıdası olan rızıktaı önde tutulmuştur.⁵⁷

4. Adalet ve Eşitlik:

Yaratılıştta eşit olan insanlar, hukuk ve adalet önünde de eşittir. Bu nedenle Kur'ân-ı Kerim; insanlar arasında adaletle hükmedilmesini tavsiye etmiştir. Örnek olarak toplumun birliğini ve istikrarını teminat altına alan şu âyet, bu durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu âyet bir taraftan toplum düzenini, adaleti, iyiliği ve yakınlarını gözetmeyi emrederken diğert taraftan da çirkin davranışları, her türlü fenalık ve azgınlığı yasaklamaktadır. Sözü edilen âyet veciz anlamından dolayı Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde ülkemizde her hafta Cuma günü hutbeden sonra okunarak topluma önemli hatırlatmalar yapılmaktadır: “Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya, yardım etmeyi emreder. Çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O; düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.” (en-Nahl, 16/90)

İslâm dini; halkın kendi kendisini yönetmesini ve istişarelere katılmasını ön görmüştür. Bu sistem, aynı zamanda modern yönetimlerde yer alan demokratik sistemlerde seçimle tespit edilen şura ve meclis düzenidir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s.) de, vahiy dışındaki konuları, ashabıyla istişare ederek yürütmüştür. Hatta vefatı anında bile ashabından birini, yerine halife olarak tayin etmesi beklenirken o, bu yolu tercih etmemiş kendisinden sonra ashabının kararına ve seçimine bırakmıştır. Bu hususta Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “İşleri aralarında görüşüp danışma iledir.” (eş-Şura; 42/38) “İş konusunda onlarla müşavere et. Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et, (O'na dayanıp güven) şüphesiz Allah tevekkül edenleri sever.” (Âl-i İmran, 3/ 159)

Yukarıda da görüldüğü üzere, Kur'ân'ın insan toplumuna kazandırmak istediğı önemli hedeflerden biri de adalet ve sosyal birliği sağlamaktır. Çünkü milletler; sosyal birliği diğert bir ifade ile ümmeti oluşturan birer ailedir. Herhangi bir milletin veya topluluğun diğertine üstünlüğü yoktur. Renk, dil, ırk ve bölge farklılıkları üstünlük vesilesi olamaz. Fazilet ve üstünlük; ancak maneve ve evrensel değerlerle ifade edilebilir. Bu durum Kur'ân-ı Kerim'de şöyle açıklanmıştır: “Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O'ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdardır.” (el-Hucurât, 50/13)

⁵⁷ Süleyman Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, 9/55.

Mâtürîdî bu âyeti yorumlarken şu hususlara dikkat çekmiştir. “Allah insanların hepsini asıl ve ilk merci olan Hz. Âdem ile Havva’dan yaratmıştır. Bu itibarla insanlar, birbirlerinin ya erkek veya kız kardeşleridir. Bu kardeşler arasında bir üstünlük yoktur. Onların kabile ve kavimlere ayrılmalarının asıl hikmeti ise, birbirleriyle tanışmaları içindir. İnsanların fazilet ve üstünlüğü sadece takvaya dayanmaktadır. Takva ise, yapılacak taati yerine getirmek ve yasaklanmış şeylerden sakınmaktır. Bunlar Allah’ın emir ve yasaklarına karşı duyarlı olmakla mümkündür.”⁵⁸

5. Kendimiz Dışındaki İnsanlara İyilik Yapmak:

Bir aile çatısı altında dünyaya gelen birey, zamanla olgunlaşır ve anne - baba başta olmak üzere diğer yakın çevresiyle birlikte yaşamak durumunda kalır. Zira insanın tek başına yaşaması doğal olarak hoş karşılanmamıştır. Kur’ân-ı Kerimde ifade edildiği üzere bireyin sorumluluğu bu noktadan itibaren önce Allah’a, sonra anne ve babasından başlayarak dışa doğru sosyal hayata açılarak genişlemektedir:

“Allah’a ibadet edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşına, yolcuya, elinizin altındakilere iyilik edin. Şüphesiz, Allah kibirlenen ve övünen kimseleri sevmez.” (en-Nisâ, 4/36)

Görüldüğü üzere bireyin, Allah’a eş ve ortak koşmaktan sakınarak sadece kendisine kulluk etmesi istenmektedir. İbadetin özü, kişinin kendi arzusu ile Allah’a kulluk etmesidir. Mâtürîdî’ye göre, bu kulluğun iki şekli vardır. Biri inançta diğeri de uygulamadadır. Bu tasnif amelin imandan bir cüz olmadığını göstermektedir. Âyette zikredilen sıralamaya göre, Allah’a kulluktan sonra sıra ile ana- babaya güzel davranmak; yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yakın ve uzak komşuya, yakın akrabaya, yolculara ve ellerinin altında bulunan hizmetlilere iyi muamele etmektir. Allah’a kulluktan sonra, ilk sırada ana-babaya yapılacak iyilikten söz edilmiştir. Çünkü her insan anne ve babasının kucağında dünyaya gözlerini açmakta, en aciz olduğu dönemde onların şefkat, merhamet, eğitim ve yardımlarıyla hayata tutunmaktadır.

Bu nedenle Cenab-ı Hak “Sadece bana ve ana-babama şükret” buyurmuştur. (Lokman, 31/14) Bir bakıma kişi kendi çocukluk halini hatırlamalı ve Kur’ân’ın işaret ettiği gibi anne – babayı söz ve beden diliyle de olsa incitmemelidir: “...öf bile deme. De ki beni küçük iken eğitip yetiştirdikleri gibi, sen de onlara merhamet et .” (el-İsrâ, 17/-23-24) Asıl sorumluluk, kişinin ana-babasına ayrı ayrı ve eşit derecede her birine itaat etmesidir. Ancak onlar, günah işlemeyi emreder veya bir farzı terk yahut tehir etmeyi emrederlerse durum değişir. Doğru olanı, kişiye

⁵⁸ Ebû Mansûr el- Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l Kur’ân*, İlmi kontrol, Topaloğlu, 14/76.

isyanı emretme dışında, ana-babaya örfe uygun şekilde sahip çıkmak ve itaat etmektir.⁵⁹

İmam Mâtürîdî bu âyetin önem sırasına göre işaret ettiği insan gruplarına da, iyilik edilmesi, nezaket ve hassasiyet gösterilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Özetle ifade etmek gerekirse akrabaya iyilikte bulunmanın çerçevesi “*sıla-i rahim*” dir. Ziyaretler ve iyilikler karşılıklı olmalıdır. Sıla iki yönlü olursa sevgi ve bağlılık artar. Yetimlere de iyilikte bulunulması gerekir. Anne-babadan biri veya her ikisi vefat ettiğinde, geride kalan çocukların boynu bükük, kalpleri ise kırıktır. Bunlar bir taraftan merhamet, şefkat, sevgi ve okşanıp sevilmesi diğer taraftan da örf adetlere göre eğitim, sağlık ve diğer sosyal ihtiyaçları karşılanmalıdır. Yoksullar ise, toplumun zayıf kesimidir. Tek taraflı olarak himaye ve yardıma muhtaçtırlar.

Yakın ve uzak komşu kavramları İslâm’ın birlikte yaşamaya verdiği önemi göstermektedir. Allah uzak komşuya özel olarak dikkat çekmiştir. Bu durum komşuluk sebebiyle gerekli olan hakların diğer komşular için de geçerli olduğunu göstermektedir. Bunların inanç, ırk ve köken itibarıyla farklı olsalar bile dışlanmamaları gerekir. Âyette geçen “*yakın arkadaş*” ifadesi ile Hz. Ali ve Abdullah bin Mes’ud’a göre eş kast edilmiştir. İbn Abbas ve Mücahid ise seferdeki arkadaş olduğunu söylemiştir.

6. Çalışmak ve Üretmek:

Kişinin sorumluluğu bireyseldir. Çalıştığında karşılığını alacak, oturup boş zaman geçirmesi durumunda da mutsuz olacaktır. Diğer bir yaklaşımla iyi işlere karşılık sevap, kötülöklere karşılık da ceza ve mahrumiyet verilmesi ilahi yasanın bir gereğidir. Bu husus Kur’ân’da şöyle açıklanmıştır.⁶⁰ “İnsan için ancak çalıştığı vardır. Şüphesiz onun çalışması ileride görülecektir. Sonra çalışmasının karşılığı kendisine tastamam verilecektir. (en-Necm, 53/39-41) Diğer bir âyette de toplumsal çalışma ve kalkınma düşmana karşı cihad etmekle eş değer gösterilmiştir: “Müminlerden özür sahibi olmaksızın (cihaddan geri kalıp) oturanlarla, Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler eşit olamazlar. Allah, mallarıyla, canlarıyla cihad edenleri, derece itibarıyla, cihaddan geri kalanlardan üstün kılmıştır. Gerçi Allah (müminlerin) hepsine de en güzel olanı (cenneti) vadetmiştir. Ama *mücahitleri büyük bir mükâfat* ile kendi katından dereceler, bağışlanma ve rahmet ile cihaddan geri kalanlara üstün kılmıştır. Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir. (en- Nisâ,4/95-96)

Mâtürîdî bu âyetlerde geçen Allah yolunda ve Allah uğrunda ifadelerini insanlık uğruna gösterilen gayret olarak yorumlamıştır. Allah yolunda

⁵⁹ Ebû Mansûr el Mâtürîdî, *Te’vilatü’l Kur’ân*, Yavuz Topaloğlu, 3/196.

⁶⁰ Vehbe Zuhayli, *Tefsirü’l Münir*, çev. Hamdi Arslan vd. (İstanbul: Risale Yayınevi, 2001), 714/114.

yapılacak ilk çalışma O'nun varlığına ve birliğine inanmaktır. Metinde geçen cihad kelimesi de öldürmek için savaşmak anlamında değil, daha yoğun çalışmak ve güç sarf etmektir. Nitekim içtihat emek ve müçtehit olmak da bu kökten gelmektedir. Çalışmak özellikle Allah'ın yolunda çalışmak, bir amaca yönelik yapılan çalışmadır. Âyet ayrıca toplumda doğuştan veya sonradan engelli olan insanların korunmasını hatırlatmaktadır. Özellikle onlara yapılacak her türlü yardımın toplumsal bir ihtiyaç ve iyilik olacağı vurgulanmaktadır.

Mâtürîdî bu âyetin nüzülü ile ilgili şöyle bir olay nakletmektedir. Söz konusu âyet nazil olunca Abdullah b. Mektum Hz. Peygamber (s.a.s.)'e gelerek, Allah cihad edenleri oturanlardan erdemli kılmıştır. Bizim halimizi görüyorsun diye dert yandı. Onun üzerine “engelli olan insanlar hariç” âyeti nazil oldu. Böylece cihad edenlere verilecek sevabın engelli olanlara da verilmesi uygun görülmüştür.⁶¹

7. Söz ve Sözleşmelere Bağlı Kalmak:

Aynı toplumda ve birlikte yaşayan bireyler, kamu alanlarında çalışırken verdikleri sözler ile yaptıkları sözleşmeler geçerli ve bağlayıcıdır. Bu kural her dönemde geçerli olan evrensel hukukun da gereğidir. Kur'ân-ı Kerim bu konuda, tarafların dinî ve etnik aidiyetlerine bakılmaksızın söz ve sözleşmelere riâyet edilmesini her fırsatta vurgulamıştır. Bu nedenle İslâm dini, gerek fertler arasında gerekse fert ile toplum hatta devletler arasında yapılmış olan sözleşmelerin hükümlerine bağlı kalınmasını gerekli görmüştür. Aksi halde toplumlarda itibar ve güven anlayışı ortadan kalkacaktır.⁶² Bu nedenle Kur'ân-ı Kerim'in birçok yerinde ısrarla akit ve taahhütlere bağlı kalınması emredilmiştir: “Ey iman edenler! Akitlerinizi yerine getirin” (el-Mâide, 5/1) “Rüşûne erişinceye kadar, yetimin malına ancak en güzel şekilde yaklaşın, verdiğiniz sözü de yerine getirin. Çünkü söz (veren sözünden) sorumludur.” (el-İsrâ, 17/34)

Bu âyetlerde geçen antlaşmalara ve verilen sözlere bağlı kalınması hususunda, müfessirler görüş birliğine varmışlardır. Bu bağlamda İmam Mâtürîdî anlaşmaları ikiye ayırmıştır. Birincisi insanların birbirleriyle yaptıkları anlaşmalardır. İkincisi de Allah ile insanlar arasında yapılan anlaşmalardır. Birincisi, insanlar arasında yapılan, dünya işleriyle ilgili her türlü sözleşmelerdir. Bu tür akitler, şahitler, mahkeme, noter vs. yazılı metinlerle güvence altına alınması gereken akitlerdir. Söz konusu sözleşmelerin hükümleri de, tarafların istişare, rıza ve ortak kararlarıyla

⁶¹ Hüseyin Atay, *Toplumsal Yaşam İlkeleri, Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası*, (İstanbul: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018), 343.

⁶² Hayrettin Karaman vd. *Kur'ân Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), 2/162.

belirlenmesi gerekir. Bu metinlerin hazırlanmasında akıl, tecrübe, irade ve muhakeme önemlidir. Çünkü hayatın akışındaki kurallar sıkça değişmektedir. Bu durumda nakli delillerin ön gördüğü genel çerçeveye bağlı kalmak şartıyla tarafların rızaya dayalı önerileri dikkate alınmalıdır.⁶³

Mâtürîdî Allah ile insanlar arasındaki sözleşmelere de ayrıntılı olarak yer vermiştir. Buna göre insanlar; Allah'ın farz kıldığı emirleri yerine getirmek, yasaklanan şeylerden de sakınmak durumundadırlar. Takdir edileceği üzere insanın Allah ile olan ilişkisi iman ve ibadetle sınırlı değildir. Aksine adaletli olmak, doğru konuşmak, verdiği sözde durmak, emaneti yerine getirmek, dürüst olmak ve kul hakkına riâyet etmek gibi toplumsal ilişkileri etkileyen bütün davranışlar gibi geniş bir yelpazeyi ilgilendirmektedir. Çünkü insan bu tür davranışlarda önce Allah'a, sonra hem cinsine karşı sorumludur. Ayrıca kişi yapacaklarını teyid etmek veya muhatabına güvence vermek üzere yemin ederek taahhütte bulunmaktadır. Bu durumda da yeminine ve hükümlerine bağlı kalınması gerekir.⁶⁴

8. İşleri Ehline vermek:

Toplumun huzur ve refahı açısından, kimin neye layık ve hangi alanda başarılı olacağını araştırıp ona uygun olan işi teslim etmek gerekir. Özellikle haklı olanı, haksız olandan ayırarak dengeli, bilgi ve yerleşmiş temel ölçülere göre değerlendirilmelidir. Uygulamada iki temel ölçü göz ardı edilmemelidir. Bunlardan biri, imana dayalı evrensel ahlak anlayışı, diğeri de toplumun emanet ve sorumluluk duygusu içinde yapılacak denetimdir. Bu durumda ahlak ve kamu denetiminin bulunduğu yerde adaletin gerçekleşmemesi ve emanetin korunmaması için bir neden yoktur.⁶⁵ Çünkü Yüce Allah emanetin mutlaka ehline verilmesini emretmiştir. Sosyal hayatın temel işlevlerinden biri de kamu ve özel hizmetlerin ehil insanlara emanet edilmesidir. Bu anlamda tarihin her döneminde milletlerin kalkınması, başarısı ve huzuru işlerin ehil ve uzman olan kişilere emanet edilmesiyle orantılı olmuştur. Kur'ân-ı Kerim bu konuyu şöyle açıklamıştır: “Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.” (en- Nisâ, 4/58)

Bu âyet başta devlet başkanı olmak üzere, ister resmi devlet işlerinde ister sivil işlerde isterse işçi- işveren ilişkilerinde olsun, iş verilecek kimsenin ehliyet ve liyakat sahibi olmasına dikkat çekmektedir. Bütün toplumların ilerlemesi ve huzuru için ilk koşul budur. Mâtürîdî'ye göre bu ilahi hüküm, insana emanet edilebilecek her türlü işlerle ilgilidir.

⁶³ Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Te'vilatü'l Kur'ân*, 4/140.

⁶⁴ Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Te'vilatü'l Kur'ân*, 4/141.

⁶⁵ Karaman vd, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2/64.

9. Dürüst Davranmak:

İnsanoğlu için doğru ve dürüst davranmak bir erdemliktir. Onun yaratılış felsefesi de, bunu gerektirmektedir. Yalan, hile ve aldatmanın olduğu bir toplumda huzur ve güven olmaz. İslâm dininin özünde konumuzla ilgili iki önemli ilke bulunmaktadır: Bunlardan birincisi kişinin, herhangi bir yöne sapmadan yaratılışı gereğince, emrolunduğu gibi dosdoğru yaşamasıdır. İkincisi de gurura kapılarak haddi aşmaması ve Allah'ın belirlediği sınırların dışına çıkmamasıdır.⁶⁶ Bu nedenle Yüce Allah insanların yaratılışlarına bağlı kalarak hak yolda dosdoğru hareket etmelerini emretmiştir: “Senin yanında hak yola dönenlerle birlikte, sana buyrulduğu gibi dosdoğru ol! Siz de azıp sapmayın. Çünkü Allah yaptıklarınızı çok iyi görmektedir.” (Hûd, 11/112)

Âyette geçen istikamet kavramı, bütün halinde, devamlı ve tutarlı dindarlık yahut dini hayat manasına gelmektedir. Mâtürîdî ise, istikamet kavramını, iman ve amel ile ilişkilendirerek iki şekilde yorumlamıştır. Birincisini, “tevhid” ikincisini de Allah'ın emir ve yasaklarına riâyet etmek şeklinde açıklamıştır.⁶⁷ Hayatta doğru ve dürüst olmak, şahitliği ve adaleti de yakından ilgilendirmektedir. Canab-ı Hak bu hususu da şöyle açıklamıştır: “Ey iman edenler! Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan, adalet ile şahitlik eden kimseler olun. Bir topluma olan kininiz sizi adaletsizliğe itmesin. Adil olun. Bu, Allah'a karşı gelmekten sakınmaya daha yakındır. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.” (el-Mâide, 5/8)

Görüldüğü üzere bu âyet sevmediğimiz bir kimse olsa bile ona karşı adalet ve hakkaniyetle davranmayı emrederek, insanlığın en üst ahlak ilkesine vurgu yapılmıştır. Hemen hatırlatmak gerekir ki düşmana karşı adil olmak, onun suçunu korumak anlamında değildir. Şâyet suçlu olsa bile ona, suçu kadar ceza vermek de adaletin bir gereğidir. Böylece Kur'ân husumeti, kırgınlık, düşmanlık, rüşvet, menfaat, korku veya acıma ile değil, adaletle çözmesini istemektedir. Çünkü haksızlığı, ancak adalet ortadan kaldırır, vicdanları de yine adalet rahatlatır. İmam Mâtürîdî bu âyeti yorumlarken, özellikle tanıklık konusuna yoğunlaşmıştır. Çünkü tanıklık, sadece Allah için yapılırsa, adalet gerçekleşir. Bir kimsenin hatırı, kırgınlığı, intikamı için yapılan adalet, adalet değildir. Doğru şahitliğe davet eden Allah'tır. Hal böyle olunca insan, dostu için yapacağı tanıklığı düşmanı için de yapabilmeli, aynı şekilde, gerektiğinde düşmana uygulayacağı hükmü dostuna da uygulayabilmelidir.⁶⁸ Onun için, Kur'ân-ı Kerim, “Allah'a iman ettim” dedikten hemen sonra ilk iş olarak dosdoğru hareket etmeyi emretmiştir:

⁶⁶ Karaman, vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3/204.

⁶⁷ Ebu Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'ân*, Bekir Topaloğlu, 7/247.

⁶⁸ Atay, “*Toplumsal Yaşam İlkeleri*,” *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası*, 365.

10. Daima Allah’a Muhtaç Olduğunu Unutmamak

İnsan her konuda uzman ve mükemmel bir varlık değildir. Çoğu kez birey ve toplum olarak geçici, zaafı, duygulara, heyecanlara ve değişimlere maruz kalabilir. Özellikle sıkıntılar, acılar ve felaketlerle karşılaşınca Allah’ı hatırlar, daha çok O’na yalvarır. Bir müddet sonra durumu düzelir ve rahatlığa kavuşunca geçmişi unuttur ve başarılarıyla övünmeye başlar. Bu durumda o sıkıntılı anda, sanki kendisinin yerine bir başkası Allah’a yalvarmıştı. Kur’ân insanın bu psikolojik halini somut örneklerle anlatmıştır: “İnsanlara bir rahmet tattırdığımızda ona sevinirler. Şâyet yaptıklarından ötürü başlarına bir fenalık gelse hemen ümitsizliğe düşüverirler” (er-Rum, 30/36) Görüldüğü üzere sözü edilen sıkıntı ve problemlerin temelinde ya bireyin veya toplumun hatalı kararları vardır. Bu problem ve engellerin aşılmasının doğal yolu, akıl ve bilimden istifade etmektir. Sebep ve gerekçeleri yerine getirildikten sonra Allah’a sığınmaktır. Bu durumda insan öz güvene kavuşur ve Allah’ın varlığını kendisiyle birlikte hissetmeye başlar. Böylece insanın Allah’a inanması ve gönlünü O’na bağlaması bir yük değil aksine bir rahmet ve lütuftur. Bu durumda insan, belli bir süre yahut sıkıntıya düştüğü zaman değil, son nefesine kadar, sağlıkta ve hastalıkta, darlıkta ve genişlikte daima Allah’a kulluk etmenin mutluluğunu yaşamalıdır: “O halde Rabbini hamd ile tesbih et (yücelt) ve secde edenlerden ol. Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et” (Hicr 16/98-99) âyeti de, kişinin ölüm anına kadar, sorumluluğunun devam ettiğini haber vermektedir. Zemahşerî de (ö. 538/1144) bu âyetle ilgili şu yorumu yapmıştır: “Allah’ı daima anmayı, O’na çokça secde etmeyi ve sürekli ibadet etmeyi teamül haline getirenlerin sıkıntı ve yorgunlukları hafifletilmektedir.”⁶⁹ “İnsanın başına bir sıkıntı gelince, Bize yalvarır, katımızdan ona bir iyilik yaptığımız zaman “Bu bana bilgimden dolayı verilmiştir” der.” (ez-Zümer, 39/49)

İmam Mâtürîdî bu âyetin hikmetini açıklarken şunları söylemiştir. “Bu durum bütün insanlar için değil bazıları için geçerlidir. İnsan nimete kavuşunca ve büyük makamlara erişince, bilgisinden dolayı kendisine büyük bir iyilik yapıldığını söyler. Allah’ın ona olan lütfunu kendi bilgisine bağlar. Sanki Allah’a ihtiyacının olmadığını ima eder. Oysaki âyetin bir sonraki cümlesinde verilen nimetin bir sınav olduğunu, insanın onu nasıl kullanacağını denemek için verildiğini anlatır.”⁷⁰

İslâm Dünyasının Sorumluluğu:

Tarih boyunca İslâm dini, temel kaynakları ve uygulamalarıyla insanlık âlemine, rahmet ve kurtuluş vesilesi olmuştur. İnsanların sevk ve idaresine,

⁶⁹ Zemahşerî, el-İmam Mahmud b.Ömer, *el, Keşşaf*, (Kahire: Matbaatü’l İstikame), 1952) 1/23.

⁷⁰ Atay, “Toplumsal Yaşam İlkeleri,” *Mâtürîdî’nin Düşünce Dünyası*, 344.

sosyal hayatın huzur ve sükûnetle devamına daima akıl, haber ve sağlam duyularla yaklaşılarak çözümler üretildiği görülmektedir. Bunun göstergesi tarihteki İslâm medeniyet ve kültürün derin izleridir. Geline nokta bilim insanları başta olmak üzere, idari, siyasî, askeri, sivil ve serbest unsurlar dâhil heresin bir sorumluluğu olduğu unutulmamalıdır.

Bugün İslâm âleminin merkezi olan Ortadoğu'da yaşanan problemler, her geçen gün artarak devam etmektedir. Dünyayı etkileyen bu olayları, rahmet ve barış dini olan İslâmiyet'le bağdaştırmak mümkün değildir. İslâm âleminin ihtilaflarından yararlanan güçler, bölgede yeni stratejiler ve haritalar üzerinde çalışmanın meşruiyetini tartışmaktadır. Hal böyle iken 21. asrın ilk çeyreğinde Müslüman ülkelerin; sahip oldukları dini değerler, stratejik fırsatlar, mali ve ekonomik kaynaklarla orantılı olarak bir otorite ve irade ortaya koydukları söylenemez. Bu ihmal sebebiyle dünya kamuoyu hala İslâm dünyasındaki radikal akımlar üzerinden yeni hesaplar yapmaya devam etmektedir.

İslâm dünyası sahip olduğu değerlere ve zengin mirasa rağmen bugün, siyasî otorite birlik ve beraberlik bakımından bulunması gereken yerde olamadığını görmek vicdanları incitmektedir. Bu nedenle bazı Müslüman aydınların da dediği gibi bugün, “*İslâm dini Müslümanların yüzünden mahcup durumdadır.*” Çünkü kontrolsüz, sorumsuz gelişmelerin ve kargaşaların belirsizliği sebebiyle asıl mağdur olan İslâm'dır.⁷¹ Kimi reformist ve materyalistler; bu olumsuz gidişatın nedenini İslâm'ın akla ve pozitif ilimlere önem vermediği şeklinde açıklamaya çalışmıştır. Oysaki İslâm dini müminlere, bir taraftan yaratılış amacını Allah'a ve O'nun insanlığın rehberliği için gönderdiği peygamberlere, kitaplara, meleklere, âhirete, hayır ve şerrin Allah'tan geldiğine iman etmeyi, diğer taraftan da sosyal hayatın kurallarına uygun olarak akıl, vahiy, duyu ve tecrübelerin nimetlerinden, yararlanmayı emretmiştir.

Bu vadede dile getirilebilecek birçok problemin olduğunu belirtmek mümkündür. Fakat makalenin hacmi sınırlı olduğundan, konuyu Müslümanların Uhud s.a.s.asında maruz kaldıkları geçici başarısızlıktan dolayı yeniden üstün gelmenin işaretini veren şu âyet meali ile tamamlayalım: “Gevşemeyin, hüzünlenmeyin. Eğer (gerçekten) iman etmiş kimseler iseniz üstün olan sizlersiniz.” (Âl-i İmrân, 3/139) Şüphesiz ki yenmek ve yenilmek, başarılı veya başarısız olmak Allah'ın değişmez kanununun bir sonucudur. Uhud s.a.s.aşı dâhil nefse hoş görünen veya görünmeyen sürprizlerle karşılaşmak mümkündür. Buna rağmen ümitsizliğe, karamsarlığa kapılmadan, güçlü bir imana sahip olmanın verdiği azim ve kararlılık içerisinde nice zaferlere ulaşmanın mümkün

⁷¹ Ali Bardakoğlu, *İslâm Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*, (İstanbul: Kuramer Yayınları,2017), 17.

olduğu bu âyetle müjdelenmiştir. Unutmayalım ki Allah'ın peygamberlerine ve onlara samimiyetle inananlara verdiği bu vaat her zaman geçerlidir.

Sonuç

İslâm dini, Mekke'de doğmuş bir müddet sonra, Medine'den çevreye, uzak coğrafyalara tebliğ ve fetihlerle yayılmıştır. Bu bağlamda hicri ilk asrın sonuna doğru İslâmiyet'in ulaştığı bölgelerden biri Mâverâünnehir'dir. Bu vesile ile bölge halkı erken bir dönemde İslâmiyet'i kabul etmiştir. Ebu Hanife'nin ilmî geleneğinden gelen değişik kuşaklardaki âlimlerin gayretiyle bölgede, bir fıkıh – kelâm, kültür havzası oluşmaya başlamıştır. Keza Bağdat ve çevresinde akıl, irade muhakeme ve kıyası ön planda tutan “Ehl-i Rey” ekolünün katkısı da unutulmamalıdır.

Mâverâünnehir coğrafyasının en büyük ilim ve kültür merkezleri Semerkant ve Buhara'dır. İmam Mâtürîdî de Semerkant'ta doğmuş ve aynı şehirde bulunan Dârü'l Cüzçâniyye medresesinde ilmî tahsilini yapmıştır. Bu durumda Mâtürîdî'nin kelâm ilmîyle şöhret bulmasının arka planında burada kabul gören Sünni Hanefi anlayışının katkısı olmuştur. Bir asra yakın yaşayan Mâtürîdî' bunca ilim ve hizmetten sonra doğduğu yer Semerkant'ta vefat etmiş ve burada defnedilmiştir.

İmam Mâtürîdî Allah'ın varlığı, evrenin yaratılışı ve tabiat olaylarının işleyişiyle ilgili, hususları akıl, haber ve duyularla tahlil etmeye çalışmıştır. Özellikle “*Kitabü't-Tevhid*” ve “*Te'vilâtü'l Kur'ân*” isimli eserlerinde bu hususları açıklayarak insanların merak ve endişelerine çözümler üretmiştir. Ülkemizde son çeyrek yüzyıldan bu yana merhum Bekir Topaloğlu'nun, adı geçen eserleri Türkçe diline kazandırması ve yeni yetişen nesle öncülük yaparak Mâtürîdî'nin hayatı, ilmî şahsiyeti ve metodu hakkında kapsamlı çalışmaları başlatmış olması büyük bir başarıdır. Bu çalışmalar ülkemizdeki İlahiyat ve İslâmî İlimleri fakültelerinin Kelâm Ana Bilim Dallarında görev yapan öğretim üyelerinin katkılarıyla artarak devam etmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığının İmam Mâtürîdî ile ilgili bir yayın hazırlaması da söz konusu çalışma zincirinin yeni bir halkası olarak değerlendirilmelidir.

İmam Mâtürîdî asırlar öncesinden problemlerin çözümünde bütüncül bir yaklaşım sergilemiştir. O, dinî ilimlerin anlaşılmasında, akıl ile vahiy arasında bir denge kurmaya çalışmıştır. Bununla birlikte insanlarda akletme yeteneğinin sonsuz değil, sınırlı olduğunu söylemiştir. Zira insanın aklıyla her şeyi ve her meseleyi sonuna kadar kavramayacağını dolayısıyla aklın yetersiz kaldığı durumlarda peygamberlerin Allah'tan getirdikleri bilgilere ihtiyaç duyulduğu açıktır. Bu konular ağırlıklı olarak duyularımızın ve aklımızın yetersiz olduğu gaybi bilgilerdir. Örneğin kişi aklıyla evrenin bir yaratıcısının olduğunu bilir fakat O'nun verdiği nimete nasıl teşekkür edeceğini bilemez. O halde Allah'a nasıl ve hangi vakitlerde

kulluk edileceği bilgisi ancak peygamberlerin getirdiği vahiyle öğrenmek mümkündür.

Bugün İslâm dünyası, kelâm ilmini ve onu geliştirenlerin metotlarını özümsemelidir. Zira iman, tefekkür, ilmî özgürlük, öz güven, eleştiri, metot ve birlikte hareket etme konusu hayati önem arz etmektedir. Bu yönüyle İslâm dünyası ağır bir sorumluluk altındadır. Sahip olunan maddi ve manevi imkânların, yerinde ve zamanında kullanılmadığı bir gerçektir. Oysaki bugün hayatın akışı gereğince, yeryüzünün çeşitli coğrafyalarında yaşayan Müslümanların öncelikle sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel olarak saflarını sıklaştırmaları, bilinçlenmeleri ve dayanışmaları gerekmektedir. Yukarıda da açıklandığı üzere; örnek uygulamalar ve insanlığın problemlerini çözümüne odaklı çalışmalar yapılmalıdır. Bu alanda kaybolan öz güven, ihmal, rehavet her türlü beşerî zaafırlar sür 'atla giderilmelidir. Çünkü çağın problemlerini çözebilecek bilgi, deneyim ve birikim İslâm dininin özünde fazlasıyla mevcuttur.

Kaynakça

Alper, Hülya. *İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.

Alper, Hülya. “*Mâtürîdî'nin Akıl ve Vahiy Algısı*”. *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası*. İstanbul: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018.

Atay, Hüseyin. “*Toplumsal Yaşam İlkeleri*”. *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası*. İstanbul: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018.

Ateş, Süleyman. *Kur 'ân Ansiklopedisi*. İstanbul: KUBA, ty.

Ateş, Süleyman. *Yüce Kur 'ân'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ty.

Bardakoğlu, Ali. *İslâm Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.

Bolay, Süleyman Hayri. “Akıl” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Akıl” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Buharî, Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail. *el- Camüs 's-Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Çelebi, İlyas. “*İmam Mâtürîdî'nin Kitab-ı Tevhidinde Varlık Bilgi ve Hikmet, İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdiyye Geleneği*”. İstanbul: Marmara ilahiyat Vakfı Yayınları, 2018.

Çelebi, İlyas. “*İmam Mâtürîdî'nin Kitab-ı Tevhidinde Varlık Bilgi ve Hikmet, İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdiyye Geleneği*”. İstanbul: Marmara ilahiyat Vakfı Yayınları, 2018.

Düzgün, Şaban Ali. “*Semerkant İlim Havzası ve Mâtürîdî*”. *Mâtürîdî'nin düşünce Dünyası*. Ankara: T.C Kültür Ve Turizm Bakanlığı, 2018.

Ebu'l-Muin en-Nesefî, *Bahrü'l Kelâm Matürîdi Akaidi*. Çev. Ramazan Biçer. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.

Elmalılı Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*. Sad. Lütfullah Cebeci vd. Ankara: Akçağ Yayınlar, 2010.

Evkuran, Mehmet. “*Kelâm Geleneğinde Yorum Sorunu*”. *İslâm ve Yorum II*. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2018.

İmamoğlu, M. Ragıp. *İmam Ebu- Mansur el- Matürîdi ve Te'vilâtü'l Kur'an'daki Tefsir Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.

İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlmî Kelâm*. İstanbul: Matbaa-i Amire, ty.

Harun, Abdü's-Selam. *Sîretü İbnü Hişâm*. Beyrut: Darü İhyâü't-Türasî'l Arabî. 1972.

Kalın, İbrahim. *Akıl ve Erdem*. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.

Karaman, Hayrettin. vd. *Kur'an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.

Koloğlu, Orhan Şener. *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdiyye mezhebi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.

Matürîdî Ebû Mansûr. *Te'vilâtü'l Kur'an. İlmî kontrol*. Bekir Topaloğlu – H. İbrahim Kaçar. İstanbul: Mizan Yayınları, 2009.

Matürîdî Ebû Mansûr. *Te'vilâtü'l Kur'an Tercümesi*. Bekir Topaloğlu – Yusuf Şevki Yavuz. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.

Matürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*. Çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 2003.

Hamidullah, Muhammed. Çev. M. Said Mutlu. *İslâm Peygamberi*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1972.

Nesefî, Ebu'l Muîn. *Tabsîratü'l Edille Fî Usulî'd-Din*. Haz. Hüseyin Atay. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.

Râğîb el-İsfâhanî. *Kur'an Kavramları Sözlüğü*. Çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Yarın Yayınları, 4. Baskı, 2015.

Razi, Fahreddin. *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l- Gayb*. Çev. Sadık Kılıç vd. Ankara: Akçağ Yayınları, 1988.

Safiyü'r-Rahman el-Mubarekfûrî. *er-Rahîku'l Mahtum*. Cidde: Mektebetü'l Cidde, 1950.

Terzioğlu, Hülya. “*Günah ve Günahkâra Yaklaşımında Matürîdî'nin Verdiği İlham, Hikmet ve Rahmet Dili*”. *İslâm ve Yorum II*. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2018.

Tirmizi, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Özgüdenli, Osman Gazi. “*Mâverâünnehir*”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm*

Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Ulrich, Rodolph. *Matüridi*. Çev. Özcan Taşçı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Akıl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.

Yeşilyurt, Temel. “*Matüridilik: Önemli İsimler ve Temel İlkeler*”. *Kelâm*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

El-Karadavi, Yusuf. *İslâm'da İbadet*. İstanbul: Çığır Yayınları, 1974.

Yurdagür, Metin. *Ünlü Türk Kelâmcıları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2017.

Vehbe, Zuhayli. *Tefsirü'l Münir*. Çev. Hamdi Arslan vd. İstanbul: Risale Yayınevi, 2001.

Zemahşerî, el-İmam Mahmud b.Ömer. *el, Keşşaf*. Kahire: Matbaatü'l İstikame, 1952.

